

Η Παναγία και η Κωνσταντινούπολη

Της ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

Βυζαντινολόγος, Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών

ΣΤΙΣ 15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ του έτους 1261, ημέρα κατά την οποία τελείται η ανάμνησις της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος εισήλθε θριαμβικά στην Κωνσταντινούπολη, δύο εβδομάδες μετά την ανακατάληψη της πόλης από τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο και την απελευθέρωσή της από την κυριαρχία των Λατινών. Τον αυτοκράτορα υποδέχθηκε στη Χρυσή Πύλη ο επίσκοπος Κυζίκου και υπό τη σκέπη της Θεοτόκου, που η εικόνα της είχε τοποθετηθεί στα τείχη, ο Μιχαήλ και η ακολουθία του παρακολούθησαν γονυπετείς την τελετή των ευχών. Στη συνέχεια, ο Μιχαήλ ακολούθησε πεζός την εικόνα της Θεοτόκου και εισήλθε επικεφαλής της πομπής στη Βασιλεύουσα.

Ο θριαμβος του 1261 οργανώθηκε από τον αυτοκράτορα με σαφή στόχο να υπογραμμίζει τη βούλησή του για μια συνολική σύνδεση της βασιλείας του με την παλαιότερη αυτοκρατορική παράδοση. Για το λόγο αυτό επέλεξε τη διαδρομή που οδηγούσε από τη Χρυσή Πύλη των τειχών ως την Αγία Σοφία, την οδό δηλαδή που ακολουθούσαν οι παλαιοί αυτοκράτορες όταν, επιστρέφοντας από νικηφόρες εκστρατείες, εισέρχονταν στην Κωνσταντινούπολη. Οσο για την προεξάρχουσα θέση της θεομητορικής εικόνας κατά την τελετή των ευχών στα τείχη και αργότερα, κατά τη θριαμβική πορεία μέσα στη Βασιλεύουσα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Μιχαήλ είχε από παλαιότερα αποθέσει τις ελπίδες του στη Θεοτόκο για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την ανασύσταση της αυτοκρατορίας. Έτσι, η τελετή ήταν αφιερωμένη σ' Εκείνην, τη συστράτηγο θεομήτορα, την προστάτιδα του κράτους και της βασιλεύουσας πόλης.

Η θριαμβική πομπή του Μιχαήλ αποτελεί, αναμφίβολα, κορυφαία στιγμή για την κεντρική θέση που κατείχε η Θεομήτωρ στη συνείδηση των Βυζαντινών, τόσο ως προς το λατρευτικό τυπικό όσο κυρίως ως προς την καθημερινότητά τους. Προστάτιδα του στρατεύματος και των αυτοκρατόρων, η Παναγία ήταν πανταχού παρούσα στην ίδια την καρδιά της αυτοκρατορίας που της είχε αφιερωθεί, την Κωνσταντινούπολη όπου οι περισσότερες,

▲ Ο Ιωάννης Τοιμοκλής ακολουθώντας εικόνα της Παναγίας εισέρχεται θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη. Μικρογραφία από το Χρονικό του Σκυλίτζη, 12ος αι. (Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης).

◀ Τοπογραφικός χάρτης της Κωνσταντινούπολης στους βυζαντινούς χρόνους κατά τους οποίους οι περισσότεροι ναοί είχαν ιδρυθεί προς τιμήν της Παναγίας.

◀ Ζώνη φύλλον εξαπτόχον από το Σινά (τέλος 11ου - αρχές 12ου αι.) στο οποίο περιέχονται, μειαξύ άλλων, πέντε απεικονίσεις της Παναγίας από την Κωνσταντινούπολη.

αναλογικά, εκκλησίες είχαν ιδρυθεί προς τιμήν της, ενώ οι λιτανείες των ιερών λειψάνων και των εικόνων της, οι αγρυπνίες και οι πανηγύρεις είχαν δημιουργήσει ένα πλέγμα συνεχών αναφορών στο όνομά της και την προστασία που εξασφάλιζε στη «θεοφρούρητο» πόλη.

Προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης

Ως ακαμάχητον οχύρωμα η εικόνα της Θεοτόκου ετίθετο επικεφαλής των εκστρατευτικών στρατευμάτων τα οποία καθοδηγούσε ο αυτοκράτορας. Η παρουσία της αποτελούσε, έτσι, την υπέρτατη εγγύηση για τις μελλούμενες νίκες και για την ειρήνη στην αυτοκρατορία. Η τοποθέτηση της εικόνας της Θεοτόκου ή επιγραφών που επικαλούνται το όνομά της στα τείχη πόλεων από όπου η θεία δύναμή της θα απέτρεπε την είσοδο των εισβολέων μαρτυρείται από αρχαιολογικά ευρήματα ήδη κατά τον 6ο αιώνα. Την ίδια εποχή ο Ρωμανός Μελωδός απευθύνει τις παρακλήσεις του στην Παναγία ως «το τείχος και στήριγμα... ην πας Χριστιανός έχει προστασίαν», ενώ ο ιστορικός Προκόπιος παρατηρεί ότι οι θεομητορικές εκκλησίες των Βλακερνών και της Πηγής θα αποτελέσουν «ακαταγώνιστα φυλακτήρια τω περιβόλω της πόλεως». Οι πληροφορίες αυτές μεταθέτουν τις ιδιότητες της Παναγίας ως προστάτιδας γενικά του ανθρωπίνου γένους και μεσίτιδος προς τον Υιό της και Λόγο του Θεού, μια θέση που τα θεολογικά και τα εκκλησιαστικά κείμενα είχαν επεξεργασθεί από πολύ ωρίς, από το πνευμα-

τικό στο πραγματολογικό επίπεδο. Ο ειδικότερος σύνδεσμος, ωστόσο, της Βασιλεύουσας με τη Θεοτόκο αποτέλεσε διαδικασία, που οι απαρχές της τοποθετούνται στον 6ο αιώνα, ενώ η οριστική του διαμόρφωση ανάγεται στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα.

Σύμφωνα με μαρτυρίες αμφισβητούμενης γνησιότητας ο Ηράκλειος ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που ανέθεσε τη φύλαξη της Κωνσταντινούπολης στη Θεοτόκο, ενόσω ο ίδιος εξεστράτευε εναντίον των Περσών στην Παλαιστίνη. Η εικόνα της τοπο-

▲ Δύο από τις περιώνυμες απεικονίσεις της Θεοτόκου (λεπτομέρειες) από τη ζώνη φύλλον εξαπτόχον του Σινά.

θετήθηκε στα τείχη κατά την τελετή του αυτοκρατορικού απόπλου και έμεινε εκεί ως την επιστροφή του νικηφόρου αυτοκράτορα.

Τον Ιούνιο του 623 Αβάροι επιδρομείς είχαν φθάσει έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Επειτα από μια αποτυχημένη προσπάθεια να τους αποκρούσει, ο αυτοκράτορας Ηράκλειος κατέφυγε στο ναό της Θεοτόκου η Ιερουσαλήμ, που βρισκόταν μέσα στα τείχη, ενώ κυριαρχούσε ο φόβος ότι οι Αβάροι επρόκειτο να επιτεθούν στην περιοχή των Βλαχερνών και να λεηλατήσουν τα πολύτιμα λείψανα της Θεοτόκου που είχαν εναποτεθεί στην εκεί Εκκλησία. Τότε, ο πατριάρχης Σέργιος διέταξε τη μεταφορά της λειψανοθήκης με το μαφόριο της Παναγίας από τις Βλαχέρνες στην Αγία Σοφία. Όταν πέρασε ο κίνδυνος, ο Σέργιος όρισε την επαναφορά των λειψάνων στην εκκλησία των Βλαχερνών, οργανώνοντας μάλιστα πάνδημη λιτανεία. Μετά τη μεταφορά, η λειψανοθήκη ανοιχθηκε και αποκάλυψε το μαφόριο σε άριστη κατάσταση, τυλιγμένο σε αυτοκρατορική πορφύρα.

Τρία χρόνια αργότερα, το 626, οι Αβάροι είχαν πάλι φθάσει στην Κωνσταντινούπολη και με τη βοήθεια των συμμάχων τους, Σλάβων και Περσών, την πολιορκήσαν από ξηρά και θάλασσα. Τα κείμενα που αφηγούνται τα γεγονότα, μας πληροφορούν ότι τα αβαρικά μονόξυλα καταστράφηκαν από τον βυζαντινό στόλο στο μικρό του Κερατίου κόλπου, κοντά στην εκκλησία της Θεοτόκου των Βλαχερνών. Την προηγούμενη μάλιστα της τελικής μάχης, ο αρχηγός των Αβάρων είχε δει μια μυστηριώδη γυναικεία μορφή να περιέρχεται τα τείχη της πόλης, οίωνός που ερμηνεύθηκε ως σωτήρια παρέμβαση της Παναγίας. Μια δεύτερη ομάδα επιδρομέων εξουδετερώθηκε κοντά στα χερσαία τείχη, στην περιοχή της Πηγής, κοντά και πάλι σε εκκλησία της Θεοτόκου, σημείο και αυτό για την προστασία της στη βασιλεύουσα πόλη. Ας σημειώσουμε, επιπλέον, ότι σε όλη τη διάρκεια της πολιορκίας θερμές ικεσίες αναπέμπονταν στην Παναγία και λιτανείες περιέφεραν τις εικόνες της στα τείχη.

Με τη νικηφόρα απόκρουση των Αβάρων, το 626, η παράδοση έχει ενδέσει τον Ακάθιστο Ύμνο, το εκτενέστερο και ωραιότερο ποιητικό κείμενο που συντάχθηκε για να τιμήσει τη Θεοτόκο. Ο άρρηκτος σύνδεσμος, μάλιστα, της Βασιλεύουσας με την προστατίδα της και η ιδιότητα της Παναγίας ως στρατηγού ακαταμάχητου απηχείται στο δεύτερο προοίμιο του Ακαθίστου, έστω και αν ο ίδιος ο Ύμνος θεωρείται σήμερα έργο του Ρωμανού Μελωδού, παλαιότερος δηλαδή κατά έναν αιώνα από τα γεγονότα στα οποία υποτίθεται ότι αναφέρεται. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, ο ανώνυμος συντάκτης του προοιμίου συνοψίζει με τον καλύτερο τρόπο την αφιέρωση της Κωνσταντινούπολης στη Θεοτόκο: «Τη υπερμάχω στρατηγώ τα νικητήρια/ ως λυτρωθείσα των δεινών ευχαριστήρια/ αναγράφω Σοι την πόλιν Σου, Θεοτόκε».

Σ' αυτή την επισφράγιση της «αναγραφής» οφείλεται, πάντοτε σύμφωνα με τα κείμενα της εποχής, η σωτηρία

► *Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από Αβάρους τον 7ο αι. σε εικόνα του 18ου αι. Στα τείχη έχουν τοποθετηθεί εικόνες της Παναγίας και του Χριστού, ώστε να αποτραπεί η είσοδος των εισβολέων (φωτ.: «Ελλάδα και Θάλασσα»).*

της Κωνσταντινούπολης κατά τις πολιορκίες από τους Αραβες, το 674-678 και το 717-718, αλλά και από τους Ρώσους το 860. Για την τελευταία μάλιστα, ο πατριάρχης Φώτιος αφηγείται ότι ο ίδιος περιέφερε το μαφόριο της Θεοτόκου στα τείχη της πόλης.

Ιερά λείψανα και εκκλησίες της Θεοτόκου

Το μαφόριο της Θεοτόκου αποτελούσε το ιερότερο θεομητορικό λείψανο το οποίο βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και τη μοναδική «απτή» παρουσία της στην πόλη. Το ένδυμα είχε βρεθεί στην Παλαιστίνη από δύο αυλικούς αξιωματούχους, οι οποίοι το μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη, όπου με ανάλογη τιμή και ταπεινοφροσύνη το υποδέχθηκε ο αυτοκράτορας Λέων Α. Το κειμήλιο τοποθετήθηκε σε ειδική, πολύτιμη λειψανοθήκη, την «αγία σορό», η οποία με τη σειρά της αποτέθηκε σε ειδικό παρεκκλήσιο στις Βλαχέρνες. Εκεί, λίγο νωρίτερα, είχε ιδρυθεί από την αυτοκράτειρα Βερίνα, ναός αφιερωμένος στη Θεοτόκο, που αναδείκνυε τη λειτουργία

για αγιάσματος στο οποίο κατέφευγαν ασθενείς για να θεραπευθούν. Περί τα τέλη του 5ου αιώνα, επομένως, οι Βλαχέρνες είχαν ήδη αποκτήσει τον προσκυνηματικό χαρακτήρα, που κατά τους μεταγενέστερους αιώνες θα συμπληρωθεί με εβδομαδιαία αγρυπνία και λιτανεία. Εξάλλου, μία από τις θεομητορικές εικόνες των Βλαχερνών θα ηγείται στις αυτοκρατορικές εκστρατείες (σε ανάμνηση ενδεχομένως του «θαύματος» κατά το οποίο η οπτασία της Θεοτόκου κατατρόπωσε τα βαρβαρικά φύλα το 626) και το συγκρότημα θα καταστεί το σημαντικότερο αυτοκρατορικό προσκύνημα στην Κωνσταντινούπολη.

Μια δεύτερη εκκλησία της Θεοτόκου, που ιδρύθηκε και πάλι από τη Βερίνα στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αιώνα, θα μοιραστεί με τις Βλαχέρνες την τιμή να στεγάσει ένα λείψανο της Θεοτόκου. Πρόκειται για τα Χαλκοπρατεία, που βρισκόνταν στο κέντρο

Κορυφαία θέση στη συνείδηση των Βυζαντινών κατείχε η Παναγία

▲ **Εικόνα Παναγίας Βλαχερνίτισσας (τέμπερα σε πανί, τέλη 13ου αι.) από το Σινά (φωτ.: «Σινά», Εκδοτική Αθηνών, 1990).**

της Κωνσταντινούπολης και αποτελούσαν συνήθη σταθμό στις διαδρομές του αυτοκράτορα μέσα στην πόλη. Στην εκκλησία αυτή, παραδόσεις που χρονολογούνται μετά τον 8ο αιώνα τοποθετούν την «αγία σορό» που περιείχε τη ζώνη της Θεοτόκου, ένα κειμήλιο για την προέλευση του οποίου τίποτε δεν είναι γνωστό. Από τον 9ο αιώνα και εξής, ο ναός των Χαλκοπρατειών στέγαζε και ένα δεύτερο κειμήλιο, την εικόνα της Θεοτόκου που επέστρεψε από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη με θαυματουργό τρόπο, μετά τη λήξη της Εικονομαχίας και την αποκατάσταση της προσκύνησης των εικόνων.

Στην περιοχή μεταξύ της Αγίας Σοφίας και της θάλασσας, κοντά στο αυτοκρατορικό παλάτι τοποθετείται η εκκλησία της Θεοτόκου των Οδηγών, η ίδρυση της οποίας ανάγεται στον 8ο ή τον 9ο αιώνα και σχετίζεται με τη λειτουργία ιαματικού αγιάσματος. Ο ναός δεν στέγαζε κανένα ιερό λείψανο της Θεοτόκου, μολονότι κείμενα του

14ου αιώνα αναφέρουν σειρά κειμηλίων, όπως την άτρακτο με την οποία έγνεθε το κόκκινο μαλλί η Παναγία κατά τον Ευαγγελισμό ή σταγόνες από το γάλα του θπλασμού του Χριστού. Όπως, η εκκλησία λαμπρυνόταν από τη μεγαλύτερη και βαρύτερη εικόνα της Θεοτόκου, την επονομαζόμενη Οδηγήτρια, που κάθε Τρίτη περιερχόταν τη Βασιλεύουσα, στηριγμένη στους ώμους των θεραπόντων της. Αυτή η εικόνα απέτρεψε τους εκθρούς της αυτοκρατορίας κατά τον 12ο αιώνα και την ίδια εικόνα έθεσε ο Μιχαήλ Παλαιολόγος επικεφαλής του θριάμβου του, προσδίδοντας την τον χαρακτήρα του παλλαδίου της Κωνσταντινούπολης.

Η τέταρτη από τις σημαντικότερες θεομητορικές εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης, η Θεοτόκος της Πηγής, είχε ιδρυθεί κατά τον 6ο αιώνα, από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό. Όπως οι Βλαχέρνες και η Θεοτόκος των Οδηγών, έτσι και η Πηγή στέγαζε περιώνυμο ιαματικό αγίασμα, στο οποίο μά-

▲ **Η ψηφιδωτή εικόνα της Παμμακαρίστου, σήμερα βρίσκεται στον Παιριαρχικό Ναό στο Φανάρι.**

λιστα είχαν προσφύγει μέλη αυτοκρατορικών οικογενειών. Η εκκλησία σηματοδοτεί γεωγραφικά το νοτιοδυτικό άκρο των κερσαίων τειχών της Βασιλεύουσας σε μια αξιοσημείωτη συμμετρία με τις Βλαχέρνες, που προσδιορίζουν το βορειοανατολικό τους άκρο. Οι δύο ναοί, φαίνεται έτσι να δημιουργούν μια νοητή ζώνη προστασίας γύρω από την Κωνσταντινούπολη και τις λοιπές σημαντικές εκκλησίες που η αυτοκρατορική ευσέβεια είχε αφιερώσει στην Παναγία.

Από τα ιερά κειμήλια δεν σώθηκε, βέβαια, ούτε το μαφόριο ούτε η ζώνη της Θεοτόκου και η εικόνα των Οδηγών, το τελευταίο σύμβολο της αφιέρωσης της Κωνσταντινούπολης στην Παναγία καταστράφηκε από τους γενίτσαρους στις 29 Μαΐου του έτους 1453. Τα Χαλκοπράτεια και οι Οδηγοί δεν υπάρχουν ούτε ως αρχαιολογικά τεκμήρια, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι από τους θεομητορικούς ναούς της Βασιλεύουσας. Κατά παράδοξη τέχνασμα της τύχης, ωστόσο, η Κωνσταντινούπολη εξακολουθεί να φυλάσσεται από την Παναγία που εγκαταβιώνει στη Θεοτόκο των Βλαχερνών και στη Θεοτόκο της Πηγής, που λειτουργήσαν πράγματι ως «ακαταγώνιστα φυλακτήρια» της πόλης, όπως είχε προβλέψει ο Προκόπιος. ✠

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Σε πολλά σημεία του, το παραπάνω κείμενο βασίζεται στη μελέτη του Gytil Mngo, Κωνσταντινούπολη-Θεοτοκούς, που θα δημοσιευθεί στον κατάλογο της έκθεσης «Μήτηρ Θεού» που οργανώνεται από το Μουσείο Μπενάκη.